Hámori Péter

„Harang nélkül csak úgy kaparnak el, mint a kutyát”

Temetési rítusok a csereháti cigányok szokásrendjében 1990 előtt és után

Cserehát: Magyarország egyik legszegényebb vidéke, a Bódva–Hernád–magyar–szlovák országhatár háromszögében. Valaha gazdag táj, erről tanúskodnak a XIX. századi síremlékek és a három-négy szobás parasztházak is. Csak aztán jött Trianon és Kassa, az addigi fő piacközpont vámkülföld lett, Miskolc pedig túl kicsi felvevőpiacnak bizonyult. Ráadásul Dél-Borsod (Mezőkeresztes és Mezőnyárád tanyavidéke) sokkal jobb, bár országos szinten mégsem jó termelési adottságokkal és mellette vasúttal is rendelkezett, ami a Cserehátnak sosem adatott meg: mindössze a folyó-, illetve patakvölgyben volt vasúti vonal, de szekéren sok faluból fél-egy napos járóföld volt a vasútig. Emellett a föld nem volt igazán jó, helyenként egyenesen rossznak minősíthető, emiatt a legfőbb termék a tűzi-, építő- és bútorfa volt, mellette Kassa nagy felvevőpiacnak számított a kisebb mezőgazdasági termékek – lábasjószág, gyümölcs, krumpli – szempontjából is. Ma a legfőbb megélhetés a cigányság számára a gyümölcsszedés (a gazdák a metszést ritkán adják cigányok kezére). Ez azonban egyértelműen szezonmunka: két, legfeljebb két és fél hónapig tart, igaz, addig állandó és biztos kereset, ha nem túl sok is. Az utóbbi időben azonban ez is változik: a termelők rájöttek, hogy Kárpátaljáról sokkal olcsóbb munkaerőt is kapnak. Napi egy doboz cigaretta, 500 forint, és egy vödör hullott alma a fizetség – utóbbi nem fejenként, hanem összesen…

Elöljáróban meg kell emlékezni a kutatás módszertanáról is. Elsőnek Felsőgagy, Gagyvendégi és Krasznok vajda iratanyagát tanulmányoztuk át a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Fióklevéltára iratanyagában.[1] Sajnos azonban a levéltári törvény vonatkozó rendelkezése ellenére a községek

Hámori Péter (1967) társadalomtörténész, szociográfus. Az ELTE Tanárképző Karán és Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanított, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum volt munkatársa.

1 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (továbbiakban MNL BAZML), V. 146, 1959/779, 862.

az egész országban konzekvensen nem szolgáltatják be tízévente iratanyagukat, így főleg a tárgyunk szempontjából elsősorban releváns anyakönyvi iratokat, illetve kihágási dokumentumokat, határozatokat. Utóbbi azért fontos forrás, mert „rendes cigány temetés" ritkán múlt el rendzavarás, kisebb-nagyobb kötekedés, verekedés, olykor késelés nélkül. Ebben természetesen szerepe volt az alkoholfogyasztásnak, a csendőrség, majd rendőrség „fokozott figyelmének" (ami gyakran túlreagálást is jelentett, amit még a vármegye alispánja is elismert).[2] Ugyanakkor a temetés mint a közeli-távoli rokonság ritka találkozási alkalma mindenképpen konfliktusok forrása lehetett az amúgy esetleg csak ritkán találkozó, olykor ellenséges személyek, családok között.

Szintén elöljáróban meg kell magyaráznunk a szóhasználatot: a *cigány* és a *paraszt* a Csereháton *nem szitokszó*, legalábbis a régen itt élők körében, ellentétben néhány más magyarországi és szomszédos magyar kisebbségi vidékkel. A cigányok önmagukra csak az elmúlt néhány évben használják a roma kifejezést, de ezt is csak a tanultabbak, és ők sem gyakran.[3] A paraszt[4] kifejezés gyakorlatilag a magyar etnikumot jelöli: ennek megfelelően „paraszt" a tanító és tanár is…[5] Az itteni magyarok református vallású egykori felvidéki magyarok és szlovákok, görög katolikus ruszinok, utóbbiak egy-két szót még megőriztek őseik nyelvéből, de ezen kívül csak a nevek és a temetők legősibb sírjeleinek feliratai bizonykodnak arról, hogy valaha a magyaron kívül más ajkúak is lakták a kistájat.

A cigány már sokkal bonyolultabb. „Cigány az, aki cigány: cigány módra beszél"[6] (ezt egy cigány adatközlőnk[7] állította), „cigány az, aki a cigánysoron lakik" (szintén cigány adatközlő),[8] amihez hozzátartozik, hogy a cigány lakosság „C-soron" – tudomásunk szerint – csak Lakon és Krasznokvajdán lakik elkülö-

2 Uo., Abaúj vármegye alispánjának negyedéves jelentése, 1939. június, MNL BAZML, IV. 401. 13.206/1939.

3 Veress Katalin cigány adatközlőnk (akkor a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatója, 2012. január) egyenesen visszautasította a kifejezést, arra hivatkozva, hogy az kizárólag a férfiakat jelenti…

4 Vö. román *prost*, ukrán *селянський*, bolgár *селянин*, albán *fshatar* [utóbbi Kapronczay Péter szíves közlése], és talán még a szerb *сељак* szó (részben legalábbis) szitokszónak számít; jellemző, hogy a román nyelvújítás a *prost*-ot a *ţăran*-ra (talán országlakosnak fordítható, vö.: *ţăr,* ország), annak ellenére, hogy több kelet-európai nemzeteszme, így a román és ukrán is a parasztot tartotta nemzetfenntartó elemnek. (Vö.: Hámori Péter: Nemzeteszme a bihari román nemzetépítés korában. Bihor, 2014, 23–26.)

5 Tandori Dávid adatközlő (86), Forróencs, 2012. február, 1992-ig keresztétei lakos.

6 Jelen sorok írója összesen két évig tanult nyelvészetet az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán, de semmilyen kiejtési vagy nyelvjárási különbséget nem tapasztalt a cigányok és magyarok közt; állítólag a „csö-cső" általános elköszönést a cigányok honosították meg, de ez csak szóbeli közlés… Makrai Mária (92), Forróencs, 2015. augusztus 4. Továbbá Molnár Csikós László: A cigány népnévről. *Magyar Képes Újság*, [Osijek–Eszék], 1985, 28; 16.

7 Abai Lajos, Lak, 2010. augusztus.

8 Kolompár Sándor, Csenyéte, 2011. december 5.

nülve fizikailag, Krasznokvajdán azonban két család kivételével teljesen integrálódva a magyar lakosságba.[9] A cigányok számának megállapítása úgy a jelenben, mint történetileg lehetetlen: többségük mindig is magyarnak vallotta magát. A népszámlálások idején a kirendelt jegyzők, tanítók/tanárok – ma már bármily furcsán hangzik – nem önbevallásra állapították meg a „cigányok" lélekszámát, hanem életmódjuk, bőrszínűk stb. alapján, így az adatok megbízhatatlanok. Egy tény: a Csereháton a cigányság régóta jelen van.

Azonban rendkívül fontos a csereháti cigányságon belül különbséget tenni néhány réteg közt, melyet statisztikailag nem tudunk megkülönböztetni, szokásaikban azonban nagyon mások.

Az első a földműves cigányok csoportja: ők gyakorlatilag teljesen beolvadtak a helyi parasztságba – és mégsem: számukra a rendszerváltás és a privatizálás valóságos katasztrófát hozott. Álljon itt például Abai Lajos, a valamikori gazda emlékezése: „Jött a rendszerváltás, vagy mi a fene. Minknek [így!] volt földünk. Apámnak volt nyolc, bátyámnak [nagybátyja] tizenhat, húgomnak a férje révén öt – hát megéltünk. Aztán jött a téesz: apám meg én léptünk be először. Apám akkor már beteg volt. Ígérték, hogy a téesz kifizeti a sírhelyet meg a temetést is. Beadta [a földet]. De a tizenöt holdat nem! Azt nem. Az megmaradt. Majd meggebedtünk. Adó meg minden. Aztán elvették azt is, az adó fejében. Jó, apám azt mondta: belép a közösbe. Tudja, hogy bántak vele? Mint a kutyával! Mer' cigány! Értik? A szocializmusban. Pedig sokkal többet adott be, mint mások. És jobb földeket! A temetése viszont… [Elkönnyezi magát.] A temetése olyan volt, mintha televízióban láttam volna: voltunk vagy 250-en, mindenki feketébe'. Hat, érti: hat siratóasszonnyal; Krasznokról (Krasznokvajdáról) három pappal, az egyik Krasznokról, a másik Miskolcról, a harmadik meg… [Gondolkodik.] Hát ennyi idő után már, ugye, nem emlékszem. Aztán elprivatizálták a téeszt, és mi koldusok lettünk, [és] akiket a falu sokáig megbecsült, ma segélyből élünk. Tavaly halt meg az öcsém: hát szégyen, nem szégyen, bizony csak úgy elkapartuk. Pap volt, harangszó volt, de gyászolók alig, és sirató is csak egy."

A régóta a Csereháton élő földműves cigányok temetési szokásai általában a XIX–XX. század fordulóján uralkodó magyar földművesek rítusait őrizték. Így szokásban volt, hogy letakarták (és sok helyen, ahol még idősebb cigányok vannak a családban, ma is letakarják) a tükröt, a lakószoba kötelező tartozékának számító szentképet – általában vagy Jézus Szíve-, vagy Szűz Mária-képet – is letakarták, illetve sok helyen a festményt, olajnyomatot vagy szentkép-fotót a falnak fordítva akasztották vissza. A szokás azonban visszaszorulóban van: leginkább csak az idősebbek halála alkalmából jelenik meg. Visszaemlékezések szerint régebben – az ötvenes évekig – gyakori volt, hogy virágkoszorút akasztottak a megfordított kép hátuljára. A halottat nagyjából az 1980-as évek közepéig a lakószobában, vagy ha volt, a tisztaszobában ravatalozták fel, annak ellenére,

9 Az egyik család két leány, a másik egy fia magyar családba házasodott be. Azonban árulkodó, hogy beleegyezés híján neveket nem közölhetünk…

hogy a községi orvosok ezt határozottan ellenezték, amiből számos konfliktus keletkezett. Konfliktusforrás volt a községi vezetés, elöljáróság, később a tanács, illetve a téeszvezetés fellépése is, akik igyekeztek „keretek közé terelni az ósdi cigány temetési szokásokat", és ehhez „rendőri biztosítást" is kértek.[10] Megesett, hogy a téeszelnök a temetési támogatást a nyilvános, családi ravatal elmaradásához vagy a temetőbe való áthelyezéséhez kötötte.[11]

A ravatal – időjárástól, illetve évszaktól függően – akár két hétig is tarthatott, de legkevesebb két nap és két éjszaka kötelező volt. Ez alatt az idő alatt a család csak nappali fénynél tartózkodott a halott mellet, sötétedés után vagy rokonoknál lakott, vagy az istállóban húzta meg magát. Utóbbi azonban nagy szégyennek számított, mert a rokonok szolidaritásának hiányát látták benne. Az épület lakórészeit (a legtöbb ház a klasszikus háromosztattal rendelkezett) akkor sem használták, ha a konyha a lakószoba és a tisztaszoba (ravatalozási hely) közt helyezkedett el. A helybeli cigányok ugyanis úgy tartották – és úgy tűnik, máig úgy tartják, bár erről nem szívesen beszélnek –, hogy a halott éjjel „feltámad", és emiatt tisztes távolságot kell tőle tartani. Többen beszámoltak arról, hogy szeretett halottjuk éjszaka megmozdult, testhelyzetet változtatott; ez akár még igaz is lehet, hiszen ismert, hogy a tetem a bomlási folyamat során spontán módon elmozdulhat. Annak ellenére, hogy éjszaka nem tartózkodhattak az elhunyt közelében, a halott mellett mindig égett lámpa, régebben (talán az 1970-es évekig) gyertya. Ennek pótlása, újragyújtása mindig a lánygyermekek feladata volt; feltétel volt az is, hogy szobába beküldött kislány érintetlen legyen.

A siratás és a virrasztás tehát csak nappal történt, és nem a halál pillanatával kezdődött, legalábbis negyven-ötven évvel ezelőtt. Amennyiben a halott nem hirtelen esemény következtében vesztette életét, az idősebb asszonyok – mindig csak asszonyok – és nagyjából az 1970-es évektől kezdve az orvos véleményét is kikérve a halál vélelmezett ideje előtt pár (két-három) nappal korábban megkezdődött a búcsúztató. Ennek a szövege két formában alakult ki: a „hivatásos" siratóasszonyok, akik az 1980-as évekig voltak jelen, általában rögzített szöveget kántáltak, amiknek a többsége katolikus egyházi ének, többnyire némileg átírt, átalakult változata volt. Igen sajátos kérdés, hogy mindez hogyan került a cigány közösség birtokába. A megjelölt községek lelkészei ugyanis egybehangzóan állítják, hogy a legtöbb cigány etnikumú lakossal csak a keresztelőn, az esküvőn és a temetéskor találkoznak és találkoztak: a rendszeres vasárnapi misehallgatás egyáltalában nem volt és ma sem gyakori körükben. Emellett imakönyv ugyan akadt majdnem minden családnál, de az olvasni tudás az idős asszonyok közt nem volt gyakori; nem is annyira az analfabetizmus okán, hanem inkább a szegénység miatt: egyszerűen nem volt pénz olvasószemüveget venniük, illetve 1990 előtt az SZTK-alapon ingyen járó szemüveget nem váltot-

10 Krasznokvajda tanácselnökének levele a megyei rendőrkapitányhoz, 1967. augusztus 6. Községi irattár, másolat, szám nélkül.

11 Varga „Kolompír" Katalin közlése, 2015. január 6., Krasznokvajda.

ták ki, hiszen az a mindennapokban amúgy használatlan maradt. Megoldást a kérdésre talán az jelenthet, hogy három adatközlőnk azt nyilatkozta, hogy a siratóasszonyok közt mindig volt legalább egy paraszt (azaz magyar) is. Lehetséges, hogy ezek az asszonyok tanították meg a cigány siratókat a szövegekre és dallamokra, amit talán igazolhat az is, hogy a szövegek általában torzultak az idők folyamán. Előfordult azonban spontán vagy profán szöveg is. Előbbire példa az, amit krasznokvajdai adatközlőm, S. Sándor énekelt fel hangszalagra 2009-ben: „Ürgék, ürgék segítsetek / édesanyám nagyon beteg, / közületek sokat megettelek, / de most mégis segítsetek!" Talán úgy tűnhet, mintha paródia volna, azonban a nagyon szeretett édesanyja temetése után két nappal készült a felvétel, és nem tűnt valószínűnek, hogy az adatközlő humorizálni akarna a szomorú eseménnyel. Hogy miért pont az ürge került bele a dalba, nem tudni. Tény azonban, hogy a Csereháton sűrű a vízhálózat, amely alapvetően csekély hozamú, de hóolvadás idején hajlamos akár másfél-két méteres áradásokra is; emiatt a legtöbb ér és patak gátakkal van körülvéve, amikben az ürgék máig állandó (és károkat okozó) lakók. A ma már védett állat pusztításáért a községi tanácsok az 1980-as évekig jutalmat fizettek, és ez nemcsak zsebpénzt jelentett a gyerekeknek (főleg a cigánygyerekeknek), hanem húsforrást is a családoknak; íze állítólag a nyúléval megegyezett (a tanácsnál csak az állat farkát kellett leadni a jutalomért). Azonban az, hogy egy siratóénekbe hogyan került bele ez az állat, nem ismeretes. A profán dalok kooptálására példa a Horváth István énekes lemezéről vett dal (énekelte Sárándi Istvánné Erzsike 2012-ben): „Felmegyek a hegyre / lenézek a völgybe / ott látom a jóanyámat / édesanyám / tiszta / tiszta feketébe."[12] A siratódalok java része „jajgató dal": a „jaj", „jajajaj" gyakran előfordult a részben tanult, részben spontán, rögtönzött szövegekben.[13]

A siratáson a házon belül csak a legszűkebb család jelent meg, a község többi cigány lakosa és a másutt élő cigány rokonok és az esetenként meghívott magyarok az udvaron gyülekeztek, ahol pálinkáztak, boroztak, friss vakarót ettek, és a halottról beszélgettek, esetenként énekeltek is. Mindezt azonban csak nappal, a vendégek, rokonok sötétedéskor szétszéledtek. A cigányokat és magyarokat világosan meg lehetett különböztetni: a cigány gyászolók ugyanis

12 Eredetiben: „Felmegyek a hegyre / Lenézek a völgybe / Ott látom a babám / Tiszta feketébe / Ott látom a babám / Tiszta feketébe." Lemezen 2007-ben jelent meg, Panek Kati és a Bodzafa együttes lemezén (kiadó Tempo, Budapest); eredetileg erdélyi népdal.

13 Egy példa erre: Jaj, jaj! Anyámasszony! Jó asszony! Soha nem volt komisz velem! Nem sértett meg sohasem! Jaj, Jaj! Anyámasszony! Jó asszony! Ha jöttem a busszal a gyárbó', hogy sajnált engemet! Jaj, jaj! Anyámasszony! Jó asszony! Mennyit vigasztalt, hogy vigasztalt, ha fáradt voltam. Jaj, jaj!" (A szerző gyűjtése, Mór, Fejér megye, 2009. május; a gyár valószínűleg a móri gyümölcsládagyár lehetett.) Terjedelmi okból itt csak utalunk a siratásról szóló néprajzi diskurzusban bőségesen tárgyalt, groteszkké/komikussá torzult siratószövegek jelenségére, ezeknek közösségi funkciójára és párhuzamaira. Bővebb összehasonlítást igényelne az is, hogy a paraszti falusi és egyházi közösségek (templomi) előénekeseinek milyen hatása volt egy-egy vidék vagy falu énekkultúrájára.

hagyományosan kalapban, a magyarok hajadonfőtt vagy kézben tartott kalappal álltak a ház előtt, az udvaron.[14]

A siratóasszonyok szinte sosem tartoztak a szűkebb családhoz. Többféle anyagi ellenszolgáltatás járt nekik: a temetésig élelmezték és pálinkáztatták őket (ezen a vidéken szőlőt szinte egyáltalán nem termelnek, kivéve Fancsalt, de ott a cigány etnikum szinte teljességgel hiányzik), a temetés után pedig készpénzt is kaptak, de csak legalább egy héttel, inkább hónappal a szertartás után, nem fizetésként, hanem mintegy ajándékként, amit azonban nem volt szabad megköszönni, mert az beszennyezte volna a halottat. A pontos összegre az adatközlők nem emlékeztek, de úgy vélték, hogy körülbelül egy-két havi fizetést tett ki fejenként.

A siratóasszonyok származása igen vegyes volt. Általában a falu vagy a környék szegényebb családjaiból kerültek ki, de a tehetősebb családok igyekeztek minél magasabb társadalmi státusú siratókat felvonultatni. Emlékezetes maradt az időközben elköltözött Szabó család temetése Krasznokvajdán, ahol sikerült a siratásra egy pár órára a helybeli vagy környékbeli (ebben adatközlőink nem volt biztos) református lelkész feleségét is megnyerni az ügynek, amire a család rendkívül büszke volt; igaz, itt a halott maga is református cigányasszony volt, idősebb korában rendszeres istentisztelet-résztvevő, templomdíszítő és -takarító.[15]

A siratás szerves része volt a tükör letakarása, a halottas- és – ha volt – a tisztaszoba kitakarítása, és a halott megmosdatása. Ez a siratással ellentétben a közvetlen hozzátartozók kötelessége volt, és csak a siratóasszonyok távozása után történhetett meg, általában sós vízzel, aminek különösen erős rituális tisztító hatást tulajdonítottak. [16] A kutatott községek adatközlői mind leszögezték: a mosdatás csak az arcra, a kézre és a lábakra terjed ki. A mosdatás régebben szenteltvízzel történt, amit lehetővé tett, hogy a görög katolikus templomokban a kijárathoz közel hordóban állt a beszentelt víz, amiből bárki vehetett-vihetett, amíg ezt a gyakorlatot az egyház babonának nem minősítette és meg nem tiltotta. Jelenleg a mosdatás tiszta vízzel, mosdószer nélkül történik. A holttestet még a rokonok sem vetkőztetik tovább; amennyiben a halál kórházban történik meg (ami ritka), a hozzátartozók ezt is az ápolószemélyzetre bízzák, anyagi térítés fejében. A halott arcát a ravatalon kendővel takarják le (mert hitük szerint a lélek egy darabig még a testben marad, vagy visszatér oda), de a fehér kendőt a temetési menet elindulása előtt leveszik.

1980-as, 1990-es évek folyamatai a ravatal és a siratás szokásait teljesen felforgatták. Az a heves ellenkezés, amit a községek vezetése és a helyi pártszer-

14 Ennek okául Kolompár („Kalács", „Lajhár") László (Krasznokvajda, 2010) azt említette, hogy „a férfi kalap nélkül nem férfi"; tény, hogy saját magunk is tapasztaltuk, hogy a református templomban a magyarok a *kapu előtt*, a cigányok viszont csak az *épületben* vették le a fejfedőt, általában ünneplő viseletnek számító kalapot.

15 Szabó Kálmánné közlése. Miskolc, 2014. december 3.

16 A mosdatás ma már tiszta vízzel, szappannal vagy fürdőkrémmel történik.

vek, illetve nemegyszer a körzeti orvos tanúsított a háztól való temetéssel szemben – mely szokás a parasztlakosságnál jó két évtizeddel korábban gyakorlatilag eltűnt –, elérte célját: az említett falukban mindenhol épült az 1980-as évek elején temetői ravatalház, és a szertartás oda került át. Azonban ennek nem politikai oka volt, hanem részben gazdasági, részben társadalmi: egyrészt a közös és állami gazdaságokból elbocsátott és rohamosan elszegényedő cigány lakosság már nem tudta elvállalni a siratóasszonyok ellátását és utólagos kifizetését (ne feledjük: legalább három, de néha tíz főről volt szó!), másrészt a parasztlakosság példája is efelé terelte a cigányságot. Náluk ugyanis a hagyományos házi ravatal és siratás már az 1970-es évekre gyakorlatilag teljesen eltűnt.[17] Emellett nem mellékes a halál – a magyar lakosság mintájára történő – medikalizációja: egyre gyakoribb a kórházi halál, bár a földműves (vagy egykor földműves) cigánycsaládok körében máig szégyennek számít, ha valaki nem a család körében hal meg; általánosnak mondható, hogy a haldoklót hazaszállítják a kórházból, amiben a községek vezetése – ma már – általában partner. Ehhez természetesen hozzájárul az is, hogy a hivatásos ápolószemélyzet, némileg érthető módon, tehernek és zavarónak tekinti, ha a számos főből álló rokonság a gyógyintézetben akarja elbúcsúztatni halottját.

A háznál való búcsúztatásnál mindig jelen voltak a gyerekek is. Nemcsak mint gyertyagyújtók: a temetési menet előtt kötelező volt a halott kezének megcsókolása, gyakran arcon vagy homlokon csókolása is. Több adatközlőnk szerint szokásban volt a mezítlábas halott nagylábujjának megérintése, megfogása, megcsavarása is. Ehhez a szülők csaknem mindig ragaszkodtak, bár többen, így Baranyai János[18] 1969-es élményére máig borzongva emlékezik.[19]

A háztól való temetés szinte sosem történt a temetőt elérő legrövidebb úton: a halottat általában körbevitték a faluban, sokáig lovaskocsin, de az 1980-as évek elejétől már autóval, leggyakrabban nyitott koporsóban. A tehetősebb családok erre máig luxusautót bérelnek általában miskolci vállalkozóktól. Azonban a már említett gazdasági változások miatt, illetve a ravatalozó kvázi kötelező igénybevétele okán a gyászmenet mára a temetések legalább felénél megszűnt, pontosabban azt a holttest nélkül tartják meg. A menetet mindig pap vagy papok vezetik, akiknek a kötelező stóladíj mellett külön fizetés is szokásban van, a család anyagi teherviselő képességének arányában (illetve általában azon felül), amit – ellentétben az egykori siratóasszonyok fizetésével – mindig nyilvánosan adnak át, és aminek a visszautasítása sértésnek számít. Nagyon fontos a harangszó: a címben említett mondat („Harang nélkül csak

17 Egy kivétel volt: Kapor Istvánné Terikét 1992-ben fia visszaemlékezése szerint még háztól temették, és volt siratás és tor is.

18 2014-es gyűjtés.

19 Egy 2014-es temetésen e sorok íróját is megkérték, hogy a 86 évesen meghalt Kolompár Jánosné ravatalán fogja meg a jobb nagylábujját; utólag az unoka ezt különös megtiszteltetésnek tüntette fel.

úgy kaparnak el, mint a kutyát")[20] pontosan jelzi ezt, de egy konkrét eset is. E sorok írója valamikor a Nemzeti Erőforrások Minisztériumában dolgozott; egy reggel a biztonsági őrök lelkendezve fogadtak. A Minisztérium portáján mintegy tucatnyi csenyétei cigány várt azzal, hogy szerezzem vissza a harangjukat, amit a rakacai görög katolikus pap szerelt le és vitt el, mert tartott tőle, hogy eltűnik, pedig a helyiek megesküdtek, hogy bosszút állnak azon, aki hozzá mer nyúlni a haranghoz vagy a haranglábhoz, és látszott, hogy teljesen komolyan is gondolják, hiszen a méltatlan temetési menet nemcsak a halottra, de a családra is szégyen…

A sírhely kiásása régebben mindig, ma már többnyire csak a közvetlen hozzátartozók dolga; újabban komoly presztízsnövelő tényező, ha bérezett sírásókkal, lehetőleg magyarokkal végeztetik el ezt a munkát. A sírásás mindig hajnalban kezdődik, és napszállatra véget kell, hogy érjen, ami nem egyszerű feladat, tekintettel, hogy a környéken a kötött föld a jellemző. A magyar családok nemegyszer markológépet hívnak segítségül, a cigány családok adataink szerint soha. Ennek nem vagy nem csak anyagi okai vannak: több alkalommal is elmondták, hogy a gép igénybevétele „illetlen dolog a halottal szemben".[21] A földet mindig a sír bal oldalára hányják ki, az eltemetendő lábától számítva; ennek okát azonban nem tudták megmondani (a paraszt/magyar családoknál ilyen szabály nincs). A sírásóknak szokás szerint a pénzbeli fizetség mellett máig kijár a munka előtti és utáni kocsmai meghívás, a munka közbeni pálinka, mely az utóbbi évtizedekben általában nem háznál főzött, hanem bolti égetett szesz, és – amennyire a család anyagi ereje engedi – nem is a legolcsóbb, „…ízű alkoholos ital", hanem minőségi(bb) pálinka.

A sírhely a földműves cigány családoknál mindig szokatlanul széles. Ennek ma már nincs jelentősége, de 20-25 éve még szokásban volt, hogy férfi halott esetén a gyászoló asszony beugrott a sírba, ráborult a koporsóra, és követelte, hogy őt is temessék el. Ez annak idején a gyászmunka szerves része volt ugyanúgy, mint a napokig tartó siratás annak ellenére, hogy a helyi hatalom igyekezett ezt a hagyományt („babonát") is „kigyomlálni".[22] Mára ez a kötelező hangos és nyilvános gyásszá változott át, bár tapasztalataink szerint ez is leginkább eltűnőben van.[23] A temetési rituálé lezárása a tánccal, énekkel kísért gyásztörés, általában egy hónappal a temetés után; ez a szokás is azonban 1990 után „kiment a divatból" részben – de nem kizárólag – anyagi okok miatt. A gyásztörésen nem cigányok nagyon ritkán jelentek meg, ellentétben a teme-

20 Kolompár József, 2011. szeptember 9.

21 Ld. 12. lj.

22 159/1965. A cigány babonák ellen. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB egyházügyi főelőadójának iratai. Magyar Nemzeti Levéltár BAZ Megyei Fióklevéltára, XXIII. 23; 659/1963. Temetések szabályozása. Uo.

23 Összesen hat temetésen tudtunk személyesen részt venni, felvételeket azonban nem készíthettünk.

téssel, ahol a magyarok létszáma az illető cigány család, illetve az elhunyt presztízsét emelte.[24]

A sírba máig elhelyeznek sírmellékleteket, de a rendszerváltás körüli rohamos elszegényedés miatt, illetve a magyar családok mintáját követve ez ma már leginkább csak virágokat, esetleg koszorút tesznek a koporsóba vagy koporsóra, abból azonban – anyagi lehetőségüknek megfelelően – minél többet. Ma már nem szokás ékszert, élelmet vagy mást a sírba tenni, de ez a szokás az 1980-as évek végén még élt. Több adatközlőnk a sírrablások elszaporodását jelölte meg a változás okaként.[25] Ugyanakkor az, hogy a halottat a legszebb ruhájában és cipőjében helyezzék a sírba, máig elvárás (ne feledjük, hogy a temetést ravatal előzte és általában ma is előzi meg, és ha van, nyitott koporsóval történik a gyászmenet). Kivétel azonban itt is van: egy Szatmárnémetibe férjhez ment cigányasszony temetésekor nemcsak kriptát építtettek (ami a Csereháton szinte ismeretlen), hanem azt teljesen berendezték, ággyal, tükrös öltözőasztallal, tömény alkoholos italokkal és más luxuscikkekkel; igaz, itt lehet, hogy a szatmári Gábor-cigány közösség behatása volt a döntő. Csereháton ilyen esetről egyet ismerünk Gagyvendégiből, 2012-ből, bár lehet, hogy több ilyen eset is volt. A sírmellékletek állandó részei voltak a sírborítások is. Ezek régebben nem virágból és koszorúból álltak, hanem ételből és pálinkából is (már utaltunk rá, hogy a halottért imádkozókat régebben ezzel „fizették"). A hantra még az 1990-es évek elején is rátették a felnőtt férfi halott kalapját, amit a temetés után, de mindenképp napszállta előtt távolítottak el, vittek haza. 1990 környéke ebben is változást hozott: egyre gyakoribb lett, hogy a kalácsot és „tőtött káposztát", illetve a gyertyákat, mécseseket a „raketták", „tüskék" vagy más, ritkább néven „unyók" helyettesítik;[26] ezeket pár nappal (általában egy héttel) a temetés után a rokonok fogyasztották el. Tulajdonképpen ma ez helyettesíti a valamikori tort, amire a vidék cigány lakosságának már harminc éve sem igen volt pénze, mára azonban igazi tort – ami még a hetvenes években is „kijárt" a halottnak, és amit általában a helyi művelődési házban tartottak, nemegyszer a termelőszövetkezet, ritkábban a községi tanács költségén – már szinte soha nem tartanak, még akkor sem, ha amúgy a családnak esetleg – ritka kivételként – volna rá anyagi lehetősége. A cigány lakosság elszegényedését jelzi, hogy az utóbbi néhány évben egyre gyakrabban helyettesíti a kalácsot a vakaró, a kovász és élesztő nélkül készült, a „sparhelt" forró fedlapján kisütött tésztafélesség; csak lisztet és vizet tartalmaz,

24 Gaál („Vakaró") Ernő prímás 1992-es temetésére 50 magyart hívtak meg, két különbusszal szállítva őket. Szentléleki Gábor egykori Volán-buszsofőr közlése, 2007. augusztus 7.

25 Visszatérő indok volt, „hogy ezek biztos csak parasztok lehettek", „mert cigány éjjel nem megy a temető közelébe" – utóbbi különben igaz… Gábor Balogh Tamás (2014) közlése szerint „hiába kerestünk éjjeliőrt Tamáska (krasznokvajdai kisgyerek, meghalt 2014 őszén) temetésekor, hogy a mellé temetett »cuccokat« [eredetiben!] el ne vigyék, nem találtunk rá jelentkezőt. És nem azért, mert épp almaszezon volt, hanem mert féltek."

26 Féldecis, ízesített alkoholos folyadékok; általában 10-15-20 ilyen üveget helyeztek-helyeznek a sírra.

a legszegényebb cigány családok mindennapi étele. A hangsúly itt nemcsak a kalács hiányán van, hanem azon is, hogy a legközönségesebb étellel emlékeznek és emlékeztetnek a halottra, ami néhány évtizede még szégyenszámba ment volna.

Bár még visszatérünk a tor jelentőségére, emlékezzünk meg a régi torokról. Emlékük máig él: a kutató még találkozott adatközlőkkel, akik megemlékeztek ezekről. Egybehangzó véleményük szerint a menü „kötelező" volt. Kezdődött a „vőfély" köszöntésével (sok községben valóban így hívták a szertartás levezetőjét), aki felkínálta a pálinkát, majd a tyúkhúslevest csigatésztával, a főtt húst, amit a család és a segítőik órák, de talán napok óta készítettek. A „vőfély" mindig hangsúlyozta: ki mit hozott a torba, és hogy azt tisztességesen vásárolta. Azaz: nem lopta; ez a magyarok hangsúlyozott szerepeltetésével együtt az együttélést és a cigányok tisztességes mivoltát bizonyította; a jelen levő, meghívott magyarok erre kötelezően ittak a „vőfély" és a rokonság egészségére, becsületére és a barátságra.

A tor „pótlásaként" jelent meg a kocsmai pohártörés szokása. A temetés után, a síri ajándékok elhelyezését követően a család és rokonság tagjai a kocsmába vonulnak, ahol megisznak néhány fél deciliter pálinkát, miközben az elhunytról beszélnek. Ilyenkor a község magyar lakossága, a család magyar barátai, rokonai, a sírások és a siratók kivételével távol maradnak. A kocsmárossal előre megbeszélik, hogy körülbelül mekkora kárra számítson, amikor az ital és beszéd elfogytán mindenki földhöz csapja pálinkás, boros poharát vagy a sörös üveget. Az összegbe a tulajdonos beleszámolja a várható fogyasztást is, amit az első adandó alaklommal, általában vasárnap elszámol valamelyik hozzátartozóval. Az ital ezeken a „torokon" mindig minőségi – a következő napok magyar vendégei gyakran meg is jegyzik a kocsmárosnak: »ej de jól megmostad a bort«, ti. a „tor" alatt tiszta bort adott, és hogy a veszteséget bepótolja, néhány napig jól felvizezte az italt. A rendszerváltás előtt a kocsma üzemeltetőjének a borravalója abból állt, hogy a töréskárt felszámolta ugyan, de az ÁFÉSZ-nak mint az üzlettel járó „kálót" számolta el (azaz a szállítólevélen szereplő mennyiség és az esedékes leltár különbségét). A privatizáció óta azonban a magánüzemeltetőkhöz került kocsmák tulajdonosai már előre kialkudják a családdal a kár megtérítésének az árát, az érintettek pénztelensége esetén újabban akár napszámban is.

Míg a kocsmában a gyász – első – lezárásaként a temetés részvevői gyülekeznek, megtörténik a sír behantolása. Ez ellentétben a kiásásával, kizárólag a közelebbi hozzátartozók dolga volt, és ma is az. Ugyanakkor az első hant bedobása nem honosodott meg, jóllehet, tudnak róla, hogy a falvak magyar lakossága – alighanem városi mintára – gyakorolja ezt a rítust. Szikszó, Encs és Edelény (a Cserehát határát is jelölő három kisváros) és Miskolc temetési kultúrája számunkra elég meglepő módon szinte alig valami hatást gyakorolt és gyakorol a falvakra. Különösen megtapasztalható ez a hamvasztásos és főleg a szórásos temetés teljes hiányában: a csereháti cigány közösségek kutatása

során az ilyen gyász-szertartásoknak még a gondolatát is elutasították, a hamvak háznál való elhelyezését pedig egyenesen istenkáromlásnak minősítették.[27]

A férfi és női halott közti különbségtétel jeleit nem sikerült fellelni. Ugyanakkor markánsan jelen van a mezőgazdasági foglalkozású cigányok szokásaiban az életkori különbségtétel. Alapvetően a következő csoportokat különítik el: csecsemők (idősebb adatközlőknél csecsszopók), nagyjából a születéstől a járni kezdésig; kisgyermekek vagy gyermekek, az életkor itt nem meghatározható, de kb. az iskolakezdés a határpont; leánykák, lánykák, lányok és fiúcskák, fiúk. Utóbbinál az életkori behatárolás helyett azt tapasztaltuk, hogy a „járt-e már valakivel", „volt-e már valakije", illetve ennek különböző vulgáris változatai voltak a meghatározók.

A csecsemőket a hagyomány szerint legalább a XX. század közepéig sírjel, harangozás és pap nélkül, ismeretlen helyen temették el. Sajátos – de a Kárpát-medencében egyáltalában nem egyedülálló módon – az „öreg szüle" és a csecsemő/kisgyermek halála nem számított sem ritkaságnak, sőt még különösebb hírnek sem.[28]

Erre bizonyítékul szolgálnak az anyakönyvek is: számos olyan keresztelési bejegyzést találtunk, melyet nem követett halálozási adat, jóllehet az emlékezetben máig megvan az élve született magzat emléke.[29] A temetés helye ilyenkor nem a temető volt, de hogy pontosan hol földelték el a kicsiny testet, nem tudni: mindössze az 1917-es toroklob (torokgyík) járvány idejéből van feljegyzés a krasznokvajdai községi irattárban arról, hogy a településtől távolabb járványtemetőt létesítettek. A gyermekhalálhoz való viszonyra jellemző, hogy ennek helyét a néphagyomány nem őrizte meg. Csecsemők esetén nem volt szokás a gyászviselet sem. Ma már más a helyzet: anyagi okok miatt a nagyobb gyermekek, sőt felnőtt hozzátartozók esetén sem öltenek fekete gyászt, legfeljebb fekete szalag vagy karszalag jelzi a családtagok gyászát; az is eltűnt a szokásrendből, hogy a közeli rokon férfiak a kocsmában nem veszik le a kalapjukat legalább néhány hónapig. A kalap fejtetőn tartása amúgy is jelképértékű volt a múltban is, hiszen a falu lakossága amúgy is tudott a halálesetről, amelyről a gyászmenet és a harangozás miatt semmiképp nem lehetett nem értesülni.

Szokásban volt még az 1980-as (!) években is a gyermekhalál jóslás is. S. T. adatközlő Csenyétéről 2009-ben a következőket mondta: „Akkor [talán 2000-ben] másodszor is ikreket szültem. Egészségesek vótak. Csakúgy kicsattantak. Asztán egy este leesett két tányér az asztalról. Isten bizony, senki sem nyúlt hozzájuk. Másnap reggel a tükör fordítva volt a szobába, hát csak mondja az uram: »Nna,

27 Abszolút kivétel a krasznokvajdai tehetősnek mondható K. család, ahol az udvaron egy sajátos „magán-kolumbáriumot" építettek…

28 Vö. tanulmányunkat a székelyek temetkezési szokásairól a XIX. század néhány falujából (Hámori Péter: Temetés a Hargitán. In *Székely tanulmányok*. Bukarest, 1999, Toll Kiadó, 174–185).

29 Az ilyen esetekről jellemzően a szomszédság-rokonság számolt be, a szűkebb család nem vagy csak rákérdezésre.

Terim, ezek meg fognak hóni…« S csakugyan: másnapra halottak voltak. Kijött az orvos Vajdáról,[30] hát semmi bajuk sem vót." Máskor a szemmel verést emlegették, még az 1990-es évek végén is: „Hát az úgy volt, hogy láttam a Zsuzsát[31] settenkedni a kert alatt. Hiszi, vagy sem, a Vakarót[32] akarta elrontani. Mer' az mindig megcsípte a bokáját, ha jött lopni. Meg ugatott is. Amikor hiába olvasott rá, vagy hogy mondják, átkiabált: »legyen átkozott a tekergő kóbor kutyád, meg a lányod is legyen kancsal!« És hiszi vagy sem, a lányom másnapra alig látott, és összeálltak a szemei! Mindezt pár krumpliért! De ne higgye, hogy annyiban hagytam. Ha rontás, hát rontás. Harmadnapra a fia, vót vagy huszonéves, elkérte a tanácselnök[33] lánya kezét. Kérdezze meg a paptól, mi lett a vége…"[34] Szemmelverés gyanúja esetén gyakori volt a hasonló „ellenrontás". Egy 1999-es adatközlés szerint a tanúságot tevő édesanyja nővérének újszülött kislányát „megverte" a szembeszomszéd (magyar) asszony.[35]

A csecsemővel ellentétben a kisgyermekek esetén már volt pap a temetésen, de a felnőttel és fiatalokkal ellentétben nem szólt, vagy csak röviden szólt a harang, és hiányzott a templomi szertartás (gyászmise) is, a pap beszéde is rövid, három-öt perces volt.[36] A nagyobb gyerekek esetében – akiket a cigány közösség „kvázi-felnőtteknek" tart, amit kifejezett és kifejez azzal is, hogy a fiúk rágyújthatnak, pálinkázhatnak, illetve sörözhetnek – a temetés gyakorlatilag megegyezik a felnőtt temetéssel.A gyászmenet alatt végig szól a harang, a behantolást a rokonok végzik stb. Esetükben máig kötelező a gyászistentisztelet, újabban azonban már nemcsak a görög katolikus templomban, hanem a reformátusban is (a görög katolikusban a temetés napján, ami általában vasárnapra esik, a reformátusban pedig a következő szombaton vagy vasárnap).

A temetésnél közreműködő lelkészek jutalmazása a földműves cigány lakosság elszegényedésével és gyakori munkanélküliségével párhuzamosan csökkent, de nem tűnt el. Ugyanakkor új szokásnak tekintették az adatközlők, hogy már nem mindig a harangozó húzza a harangkötelet, hanem a halott rokona, de nem közvetlen családtagja; ezt szintén a szegénységükkel magyarázzák. (Különleges eset Forróencsé, ahol Sz. Józsefné harangozó a nyolcvanas években a helyi tsz alkalmazottja volt nyugdíja mellett másodállásban, fizetését a szövetkezettől kapta.) A papság aktív részvételének egyre gyakoribb hiánya csak részben tulajdonítható a családok anyagi helyzetének radikális romlásával (már

30 Krasznokvajda; a községi jegyzőkönyvben szerepel a kiszállás költségtérítése. Krasznokvajda Község költségvetési elszámolása, helyben.

31 Szemközti szomszéd.

32 Ez esetben a kutya.

33 Nyilván polgármester.

34 Az eljegyzés felbomlott…

35 Az eset az 1980-as évek elején történhetett. Horváth-Szabó Mária közlése, Büttös melletti országút (laki lakos).

36 Ez természetesen csak az adatközlők becslése.

nem tudják úgy megjutalmazni a papokat, mint régebben, amit különben a legtöbb lelkész nem várt el, de a család büszkeségét és közösségbeli presztízsét fokozza), hanem a vallásosság általános visszaszorulásának a következménye a cigányság körében is. Különösen a bevándorolt, korábban városban élő cigány családoknál a vallásosság külső jelei (szentkép, fali kereszt korpusszal, Biblia, ami különben inkább „szent tárgynak" számított, sokkal kevésbé könyvnek, összefüggésben a csereháti cigányság olvasási sajátosságaival) egyre ritkábban tűnnek fel, és inkább csak az idősebb, ötven-hatvan év feletti családfők lakásaiban.[37]

A csereháti cigányság körében a halottak napjának megünneplése, megtartása csak az elmúlt húszegynéhány évben vált szokássá. Korábban a halál évfordulóján tartottak kisebb-nagyobb vendégséget, tort (az utóbbi szót egyébként nemigen ismerik); ezen csak a szűkebb rokonság vett részt, de mintegy tíztizenöt éve ez is kimaradt a szokásrendből. Az idősebbek körében azonban fennmaradt a halott „megvendégelése", azaz a halál évfordulóján, halottak napja környékén (de nem feltétlenül pont az ünnepen) pohárka pálinkát és kenyeret vittek és visznek ki a sírra gyertya vagy mécses társaságában. Utóbbira a magyarázat a halott lelkének visszatartása a sírban, illetve a temetőben, ami csak sötétben indul vándorútra, illetve alkonyat után tér haza az egykori otthonába, zaklatni valamikori családját. A gazdasági „lecsúszás" hatására egyre gyakoribb, hogy a behantolt sírnál vagy temetőkapuban adott rituális ajándék már nem – háznál sütött – kalács, hanem vakaró: lisztből és vízből készített kenyérféleség, amihez kelesztőanyagul esetleg szódabikarbónát kevernek.[38] Ez azért jelent markáns változást, mert a vakaró kimondottan szegény étel, számos adatközlő a „koldusok ételének" nevezte, illetve előfordult a „szegények csemegéje", „szegények süteménye" elnevezés is.[39]

37 Bradányi Zita volt tanítványunk 2009-es felmérése szerint, mely Tomka Miklós elég vitatható módszertanán alapult (*A legvallásosabb ország?* Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában. Piliscsaba, 2005, PPKE BTK Szociológia Intézet) a Cserehát két falujának 92%-os (tehát majdnem teljes) lekérdezése alapján a magyar és cigány lakosság vallásossága a következőképpen nézett ki (magyar/cigány): nem hisz Istenben: 22%/1% (!); hisz Istenben, de nem jár templomba: 4/77%; rendszeresen (legalább kéthetente) jár templomba: 32%/22% (Bradányi Zita szakdolgozata, PPKE BTK, 2010). A görög katolikus és református papok és lelkészek szerint azonban a rendszeresen templomba járók aránya úgy a magyaroknál, mint a cigányság körében ennél alacsonyabb, és folyamatosan csökken. Általános a vélekedés: „Háromszor látom őket (ti. a cigányokat): amikor megkeresztelem, amikor esketem, és amikor eltemetem."

38 Cigánykenyér, vakaró, bodag, bodak. In Toró Elza: A *100 legjobb cigány étel. Mindennapi és különleges receptek mindenkinek*. Kistarcsa, 2011, Csengőkert Könyvkiadó, 27–29.

39 Másutt, pl. Észak-Erdélyben nem találkoztunk az elkészítési móddal, de a Cserehátón több alkalommal kóstolhattuk a lekváros vakarót, mely egy kimondottan édes, általában bolti lekvárral megkent édességféle, amit a gyerekek születésnapjára vagy a halottat sirató vendégek megkínálására sütnek; felhasználásának a magyarázata, hogy nagyon kevés tüzelővel vagy árammal a legegyszerűbb tűzhelyen is elkészíthető.

A halott emlékének ápolása nagyon változó ideig tart: helyenként tíz-tizenöthúsz évig rendszeresen kijárnak a sírhoz, más családok esetében azonban egy-két év után már elhanyagolt képet mutat a sírhely. Magyarázatként ebben egyszerre kereshetjük a szokások, hagyományok és az anyagi helyzet változását (azaz utóbbi esetben radikális romlását). Bár a legtöbb önkormányzat nem ragaszkodik a sírhely időszakonkénti megváltásához, tudva, hogy a család erre semmiképpen nem képes, részben szeméremből, szegénységüket nem demonstrálva, részben alkalmazkodva a paraszt-magyar lakosság szokásaihoz, általában néhány év után megszűnik a sírok látogatása, a sírjelek karbantartása.

Sírjelek tekintetében a csereháti cigányok többnyire a helyi magyar lakosság hagyományait követi. Általában egy évig fa sírkereszt őrzi a halott emlékét, amit később vagy vas, vagy – ha telik rá, ma már egyre ritkábban – kő, gyakrabban működő sírjel kerül a sír fejéhez (soha nem a lábhoz). A sírjel felirata is mintakövetést tükröz: ha az adatközlők nem mondják, a kutató nem tudja elkülöníteni a cigány és paraszt sírokat; éppígy a tájolás és elkülönítés sem irányadó, a vegyes temetkezés, ahol a temető sorai nem árulják el, melyik etnikum halottai közt jár a látogató, teljesen általános. A sírfelirat ritkán tartalmaz a születési és halálozási évszámon túl bármit is: összesen öt olyan sírt találtunk a felkeresett településeken, ahol foglalkozásnév („igazi zenész", „faragó")[40] vagy más közlés („Édes gyermekünk")[41] szerepelt. Markáns különbség, hogy a házastárs nevét és születési évét, aki a férje vagy felesége mellé szeretne temetkezni, csak a magyar családok esetében tüntetik fel (XY, 1967 formában). Cigány családok esetében erre egyetlen példát sem találtunk, jóllehet sokan nyilatkoztak úgy, hogy férjük vagy feleségük – általában férjük – sírjában szeretnének nyugodni. A szokásról csak Marék „Csika" Zoltánné adatközlő tudott (vagy akart) nyilatkozni: „ha felírom a nevem, már' hogy a sírra, árvaságra ítílem a gyerekeket; hát azt ugye nem tehetem meg".[42]

A csereháti cigány temetkezési szokásokban az 1980–90-es években következett be radikális változás. A cigány lakosság rohamos elszegényedésével párhuzamosan sorvadtak el a hagyományos temetési és gyászszokások. A nyilvános siratás és gyász egyre inkább tűnik el a hagyományokból, bár idős emberek temetésénél még jelen van. A gyászmenet még jelen van, de már nem nyitott koporsóval. A ravatal átkerült – paraszti mintára – a temetőkápolnába, ha van ilyen a községben; ha nincs, akkor a ravatal elmarad.

A leglényegesebb változás az 1990-es évek elején a közszféra – azaz a tanácsok, majd önkormányzatok, a mezőgazdasági vállalkozások, egykori téeszek és állami gazdaságok – kivonulása a halotti kultúrából. Míg korábban, még az 1950–1961-as években is ezek az intézmények intézték a temetést, és igyekeztek

40 Krasznokvajda; a helyiek már nem emlékeznek rá, hogy a faragó név foglalkozás volt-e, vagy becenév.

41 Krasznokvajda, K. P. élt egy évet.

42 2014. október 8., Edelény.

azt világi, „civil irányba" terelni, azaz a vallási elemet lehetőleg kiszorítani – amúgy sikertelenül –, addig az újonnan létrejött politikai és gazdasági szervek és vállalkozások ebben már nem vettek részt.[43] Kivétel persze máig akad: Kádár Ferenc gyümölcstermesztő vállalkozó például minden alkalmazottjának máig fizeti a hozzátartozóik temetési költségeit.[44]

Némiképp másként alakult azon cigány csoportok temetési hagyománya, akik az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején kerültek a Csereháta. Ők szinte kivétel nélkül az akkoriban összeroskadó borsodi nagyipar (Diósgyőr, Ózd, Kazincbarcika) és a munkanélküliség hatására költöztek ki a falvakba.[45] Általában tanulatlan, nyolc általános iskolai osztállyal vagy még azzal sem rendelkező segéd- vagy betanított munkások voltak, elsőnek őket küldték el, az elhelyezkedés reménye nélkül. Szokásrendjük, hagyományaik alapvetően eltértek a falusi cigány közösségektől, amelyek általában nem szívesen vagy egyáltalában nem fogadták be őket. Temetési kultúrájuk általában városias képet mutat, és általában alapvetően eltér a hagyományos közösségektől: náluk jelen van, sőt jellemző a hamvasztás, amit nem anyagi indokkal magyaráznak: a legtöbb község ingyen sírhelyet biztosítana számukra is, hiszen a faluk vezetése tisztában van azzal, hogy komolyabb költséget az 1990 után beköltöző cigány családok (sem) képesek kifizetni. Az elhamvasztott személyek földi maradványait mindig a temetőben helyezik el; néhány helyen a templomokban újabban próbálkoztak az esperesség tájékoztatása szerint kolumbárium létesítésével, de azt csak a magyarok és ők is csak nagyon ritkán veszik igénybe. Olyan adatot, hogy cigány család hazavitte volna a hamvakat, nem találtunk,[46] igaz, ez a magyar családoknál is fölöttébb ritka Csereháton, és szinte csak a kis számú értelmiségi családoknál fordul elő.

A gyász ideje a régóta a Csereháton élő cigányság körében erősen változó, de nem találkoztunk olyan adattal, hogy összefüggene az elhunyt nemével vagy életkorával. Kivételt képeznek a csecsemőkorú halottak, akiknek az emlékét szinte egyáltalában nem ápolják. A kb. egy évnél idősebb gyerekek, felnőttek emlékét viszont tartósan ápolják: fényképüket évekig, általában a generációváltásig a falon tartották és tartják, de utána is megőrzik. Ugyanakkor – hacsak a fénykép hátoldalán nem szerepel – legtöbbször csak a nagyszülők és termé-

43 Kivételt képez Krasznokvajda, ahol az önkormányzat máig szervez „hivatalos" temetést. A többi általunk tanulmányozott községben mindössze a temetési segély formájában vesz részt az önkormányzat a család gyászában éppúgy a cigány, mint a magyar családoknál. Kivételt képez, ha az elhunyt az önkormányzat alkalmazottja volt, ekkor ugyanis általában átvállalják a temetési költségek teljes összegét.

44 Hámori Péter: Temetés – idegenben. *Szatmári Friss Újság,* 2014. december 6., 3 (Tudósítás Gagyi János temetéséről).

45 A folyamatról: Ózd és térsége. Budapest, 2003, CEBA Kiadó; Forray R. Katalin, Györgyi Zoltán, Imre Anna, Híves Tamás: Munkanélküliség Ózdon. *Educatio.* http://www.edu-online.eu/hu/kutatas_kozben.php Letöltés: 2016. november 12.

46 Egyetlen kivétel ld. 27. lábjegyzet.

szetesen a szülők nevére emlékeznek, a dédszülőkére nem. Ennek oka nemcsak a hagyományokban rejlik, hanem abban is, hogy a halál általában korai életkorban áll be, így gyakran még a nagyszülőket sem ismerik személyesen. A gyász jele egyre kevésbé a gyászruha, arra ugyanis egyszerűen nem telik; az adatközlők azonban sokszor említették, hogy az 1990-es évekig a közvetlen családtagok, főleg, ha a felnőtt korú gyermekük vagy házastársuk halt meg, Miskolcon, Edelényben vagy Szikszón.

A halott emlékének felidézése régebben több-kevesebb rendszerességgel megtörtént, azonban csak nappal és leginkább a mesélő szüleiig, nagyszüleiig terjedően. Általánosnak írják le, hogy ezeknek a meséknek kelléke volt sűrű keresztvetés és a kötelező szóbeli fordulatok: „szegény" férfi, „szegénykém" nő esetében; „Isten nyugosztalja", „nyugodjék békében", „nyugodjék békében a sírjában" vagy a „temetőben" – amiben talán a visszajáró halott hagyományát fedezhetjük fel. Ezek az elbeszélések csaknem kizárólag az érintett személy életének pozitív eseményeire szorítkoztak, kivéve, a rossz emlékű történés külső intézménnyel, iskolával, tanáccsal, rendőrséggel, bírósággal és vélt vagy valós igazságtalansággal volt kapcsolatos. Régebben szokás volt, hogy az általában vasárnap délelőtti mesélést a halott visszamaradt ruháinak kiterítése mellett – mintegy „emlék-ravatal" formájában – teszik meg. Ez egyben bizonyos időbeli korlátot is jelent, a ruhadarabokat, különösen a lábbelit ugyanis előbb vagy utóbb illett a rokonság körében szétosztani. A ruhadarabok vagy lábbelik szétosztásánál fontos a köszönet is: ezt az általában tényleg rászoruló rokonok szűkebb nyilvánosság előtt kell, hogy megtegyék, a család körében, de mindenképp a paraszt/magyar szomszédok kizárásával. Ritka kivételt képez egy adatközlő, R. Istvánné, aki megemlítette, hogy egy magyar siratóasszonynak édesanyja a nagyapja „angol szövet öltönyét" odaajándékozta; „nem mintha rászorult volna, nem volt szegíny, de lássa: a cigánynak is lehet ilyenje!".[47]

Ez a fajta múltörökítés azonban az elmúlt húsz-harminc évben eltűnőben van. Arra, hogy ez mennyiben van kapcsolatban a mélyszegénység „jelen-központúságával", nem teljesen tisztázható, de a mélyszegénységre irányuló kutatásaink alapján gyanítható, hogy van összefüggés.[48]

Az emlékőrzés és múltépítés ilyetén rituális formái a bevándorolt, volt városlakó és ipari munkás családoknál szinte ismeretlen volt, és az a mai napig; ez nem jelenti azt, hogy nem beszélnek az elődökről, de sokkal ritkábban, mint a régóta a Csereháton élő cigányok, és az ő rituális kereteik nélkül és sokkal ritkábban. Sajátos módon az ő elbeszéléseikben sokkal inkább a negatív elemek

47 2015. június, Krasznokvajda. Balogh Mária szívességéből.

48 A mélyszegénység meggyőződésünk szerint elsősorban nem anyagi körülményeken múlik, hanem szociálpszichológiai jelenség, és nemcsak a jövőtlenséget jelenti, hanem a múlt elvesztését is. Hasonló megállapításra jutott Köllő János is (Köllő János: *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a posztszocialista gazdaságban*. Budapest, 2009, Osiris), bár ő alapvetően jövedelem-központú megközelítést alkalmaz.

dominálnak, kivéve a saját gyermek- és fiatalkoruk eseményeit, ahol egy nagyfokú idealizálás a jellemző. Általános, hogy visszasírják a lakótelepi létet – ritkán ok nélkül –, a biztos munkahelyet és a szocialista brigád által szervezett civil temetést – utóbbit leginkább azért, mert ingyenes és díszes volt, és nem jelent meg rajta pap. Mindössze a harangszót hiányolták, arra viszont roppant büszkék, hogy ezeken a temetéseken a díszbeszédet magyar ember – gyakorta az üzemi párt- vagy KISZ-vezető mondta az emlékeik szerint[49] – mondta, és hogy a gyászolók közt sok magyar is volt a munkahelyükről, ami a jelenben nem igaz: sokan említették, hogy nemcsak a magyarok, de a régóta a településen élő cigányok is távol tartják magukat temetéseiktől és gyászuktól, de a rokonok sem jönnek el, mert nemegyszer azt sem tudják, hogy haláleset történt, emellett utazni anyagi lehetőségek híján nem is áll módjukban. Ezekben a narrációkban általános a nosztalgia az elvesztett, sokáig hosszú távra is biztosnak számító munkahely, a minőségi – legalábbis mostani körülményeikhez képest minőségi – lakhatási körülmények és az akkor, többek közt a temetéseken is megtapasztalt társadalmi szolidaritás miatt.[50] Feltűnő, hogy a civil gyászbeszédekből még foszlányokat is alig tudtak felidézni, legfeljebb annyit, hogy igen szépek és megtisztelőek voltak.

Összefoglalva megállapítható, hogy a sajátos cigány temetési szokások – amelyeket csak a régóta a Csereháton élő csoportok körében tapasztalhatunk meg – az elmúlt húsz-harminc évben igen nagyon erodálódtak, aminek az egyik legfőbb oka az, hogy ezek a cigány családok inkább a helybéli magyar családok szokásaihoz akarnak hasonlítani, ezzel is megkülönböztetve magukat a szükségből bevándorolt cigányoktól. Ez még azokban a falukban is igaz, ahol a magyarság kisebbségben van, vagy már majdnem teljesen eltűnt (Csenyéte). Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az érintett etnikum gazdasági helyzetének radikális változása – azaz elszegényedése – sem. Azonban számunkra úgy tűnik, hogy a csereháti cigányság utolsónak temetési szokásait adta, adja föl: kutatásaink során úgy tűnt, mintha a temetés- és halottkultusz volna a múltőrzés utolsó „kapaszkodópontja”…[51]

49 Néhány diósgyőri brigádnaplót átlapozva ez nem igazolható: inkább a brigád- vagy művezető vagy egy értelmiségi – mérnök, gyerekek esetében tanár – tartotta a búcsúztatást, bár összesen 22 temetés tanulmányozásából messzemenő következtetést azért nem lehet levonni; a búcsúztatók nevük alapján mind magyarok lehettek, bár a brigádnaplók ezt nyilván nem tüntették fel.

50 Az, hogy ezekben az adatközlésekben, múlt-rekonstruálásokban mennyi a múlt megszépítő ereje, a jelen sivárságának és főleg kilátástalanságának érzése, és mennyi a valóság, nagyon nehéz eldönteni.

51 Nem egyedi jelenségről van szó: a szatmári, zömmel román ajkú cigányság körében ugyanezt tapasztaltuk, csak egy más, románokhoz történő asszimilációs folyamat keretében. Erről korábban írtunk: Etnikai átmenetek a satu-marei cigányok között. Magyar és román nyelven. Ford. Kasárnyi Péter. Néprajzi Füzet. Broşuri Etnografic. Satu Mare [Szatmárnémeti], 2012. Muzeul Judeţean Satu Mare. Trad. Péter Kasárnyi.